

ЕКОНОМІКА, ПІДПРИЄМНИЦТВО, ЦИВІЛЬНЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

УДК 347.674.1

С. В. НЕМЬОНОВА,*здобувач**Харківського національного університету внутрішніх справ*

ПРАВОВА ПРИРОДА ЗАПОВІДАЛЬНОГО ВІДКАЗУ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Під час дослідження правової природи заповідального відказу застосовано такі методи науково-дослідження, як історичний та порівняльно-аналітичний. За допомогою історичного методу доведено рецепцію заповідального відказу з права Давнього Риму. Порівняльно-аналітичний метод застосовано під час дослідження норм чинного законодавства України та співставлення їх з відповідними нормами законодавства РРФСР та РФ. Зроблено висновок, що заповідальний відказ у більшості випадків на практиці має зобов'язально-правову природу. Водночас не можна виключити можливість речової природи заповідального відказу.

Ключові слова: заповіт, заповідальний відказ, легат, зобов'язання, спадкоємець, легатарій.

Nemionova, S.V. (2015), "Testamentary gift legal nature according to Ukrainian legislation" ["Pravova pryroda zapovidalnoho vidkazu za zakonodavstvom Ukrainy"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 72–75.

Постановка проблеми. Серед усіх заповідальних розпоряджень, передбачених чинним Цивільним кодексом України [1] найбільш поширеним є заповідальний відказ. Його не можна вважати нововведенням законодавства, проте особливості правового регулювання заслуговують на увагу та вивчення.

Заповідальний відказ був предметом дослідження таких учених, як Б. С. Антимонов, Г. А. Бунич, С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, О. Ю. Цибульська та інших науковців. Усі вони аналізували норми законодавства, які регулюють відповідні правовідносини.

Нашу статтю ми присвячуємо дослідженню правової природи заповідального відказу, оскільки саме правильне визначення сутності тих чи інших правовідносин дозволяє розкрити їх зміст та обрати відповідний спосіб захисту в разі порушення інтересів суб'єктів правовідносин.

Під час розкриття питання нами мають бути вирішені такі завдання:

– проаналізовані положення чинного законодавства та позиції вчених-цивілістів щодо регулювання заповідального відказу;

– розкрити правову природу заповідального відказу.

Виклад основного матеріалу. Інститут заповідального відказу сягає своїми коренями римського права. Крім універсального правонаступництва у випадку смерті, в римському приватному праві існувало ще й так зване син-

гулярне правонаступництво у вигляді легатів та фідеокомісів. Це означає, що у заповіті могли міститися відкази, тобто односторонні розпорядження про видачу спадкоємцем певних сум третім особам (відказоодержувачам). Могло бути і розпорядження про те, що спадкоємець має вчинити певні дії на користь третіх осіб. Так і виникло сингулярне наступництво, тобто наступництво в окремих правах спадкодавця без покладання на правонаступника будь-яких обов'язків. Але відказ міг бути лише у випадку покриття або погашення спадкових боргів. Відказ був одностороннім розпорядженням на випадок смерті, яке надавало третій особі право на майнову вигоду за рахунок спадкової маси. Тому зазвичай відказ мав місце тоді, коли актив спадку перевищував його пасив.

Підставою легату був виключно заповіт: не існувало форм легату за законом. Інститут легату не був дуже давнім: давній заповіт, скоріш за все, міг містити лише призначення спадкоємця. Наприкінці довгого процесу розвитку юриспруденції Гай говорить про чотири види легатів: легат через віндикацію, легат через присудження, легат через дозвіл та легат через переваги. Перша та четверта форми мали речову дію, що призводило до виникнення права власності чи іншого речового права у легатарія, котрий мав право на віндикацію. Друга та третя форми мали наслідком зобов'язальні відносини (право кредиту): в такому випадку

легатарій міг вчинити лише особистий позов, але не речовий для виконання легату спадкоємцем.

Легат через віндикацію передбачав передавання легатарію права власності на відказану річ або встановлення обмеженого речового права.

Легат через присудження покладав на спадкоємця зобов'язання передати із зазначенням об'єкта надання та особи легатарія.

Легат через дозвіл (також із зобов'язальною дією) примушував спадкоємця дозволити легатарію, наприклад, заволодіти річчю, яка входить до складу спадщини або яка належить самому спадкоємцю, чи не платити свій борг (також із зазначенням особи легатарія та предмету легату).

Легат через переваги (у цій формулі використовували імператив «отримувати завчасно») у своїй класичній формі був легатом на користь одного зі співспадкоємців, котрий міг набути річ чи право до та поза поділом спадщини. Проте юристи прокуліанської школи розповсюдили його і на осіб, які не належали до співспадкоємців, істотно зближуючи його, таким чином, з легатом через віндикацію [2, с. 248–249].

Позиції вчених-цивілістів різних часів стосовно заповідального відказу збігалися у визначенні останнього як зобов'язання. Серед інших ми вибрали декілька для висвітлення у нашій статті.

Зокрема, Г. А. Буніч визначив заповідальний відказ як особливі умови, включені до заповіту, які породжують відносно відказоодержувачів певні майнові права [3, с. 67–68].

Аналізуючи положення Цивільного кодексу РРФСР, що набрав чинності з 01.01.1923, Б. С. Антимонов погоджувався з тим, що заповідальний відказ є зобов'язанням за своєю сутністю. Спадкоємець, набуваючи право на залишене йому повністю або частково спадкове майно, одночасно стає і особою, яка зобов'язана перед кредитором спадкодавця. Легатарій може одержати лише зобов'язальні права вимоги, при цьому звернені до того спадкоємця, якого заповідач обтяжив заповідальним відказом [4, с. 170–171].

Також підтримує позицію зобов'язання Є. О. Харитонов та, коментуючи положення Цивільного кодексу України, визначає, що заповідач може зобов'язати спадкоємця до передачі третій особі також кількох окремих прав або зобов'язати останнього передати частину своїх спадкових прав певним особам [5, с. 811].

Науковці С. Я. Фурса та Є. І. Фурса наводять приклад, що заповідальний відказ може становити обов'язок сплатити борг відказоодержувача чи придбати будь-яку річ і передати її відказоодержувачеві, обов'язок надати відказоодержувачу право користування автомобілем протягом певного терміну [6, с. 42].

У своєму дисертаційному дослідженні М. М. Рахвалова визначила заповідальний відказ як розпорядження спадкодавця на випадок своєї смерті спадкоємцеві про виконання якогось-небудь обов'язку майнового характеру на користь однієї чи кількох осіб, які набувають права вимагати його виконання [7, с. 6].

Цивільний кодекс України [1] не дає визначення легату, проте містить норми, що регулюють відповідні правовідносини, у ст. 1237–1239. І відповідно до його положень предметом заповідального відказу може бути передавання відказоодержувачеві у власність або за іншим речовим правом майнового права або речі, що входять або не входять до складу спадщини. Крім того, як роз'яснив Пленум Верховного Суду України, до відказоодержувачів, яким відповідно до заповіту передаються у власність або за іншим речовим правом майнові права або речі, не переходить пропорційна частка обов'язків спадкодавця (п. 17 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 № 7 [8]). Тобто законодавець займає скоріше позицію щодо речово-правової природи заповідального відказу. І частина коментарів науковців зараз характеризує легат саме як речово-правовий, а не зобов'язальний.

Для визначення правової природи заповідального відказу слід також звернути увагу на той факт, як встановлено обтяження у заповіті. Зокрема, необхідно визначитися, обтяжується спадкоємець, який після прийняття спадщини отримує обов'язок вчинити певну дію, чи обтяжується майно, яке передається легатарію. Статтею 1137 ЦК Російської Федерації [9] закріплено, що заповідач має право покласти на одного чи кількох спадкоємців за заповітом чи за законом виконання обов'язку майнового характеру на користь відказоодержувачів. Таким чином, обтяжується майно, а не спадкоємець, оскільки незалежно від того, настає спадкування за заповітом чи за законом, воля заповідача щодо певного майна має бути виконана тією особою, яка прийме спадщину. Визначена спадкодавцем доля майна слідує за нею, незважаючи на відмову від прийняття спадщини за заповітом. І це майно, відповідно, вже не входить до складу спадщини та не належить

спадкоємцю в будь-якому випадку (якщо йдеться про передання майна у власність) або щодо нього встановлено право володіння, користування (якщо йдеться про речові права на чуже майно). Право власності чи інше речове право у відказоодержувача виникає незалежно від волі спадкоємця, а тому останньому залишається лише вчинити відповідні дії, щоб не порушувати його. Це свідчить на користь речово-правової природи заповідального відказу за законодавством Російської Федерації.

На відміну від того українське законодавство не передбачає можливість заповідача встановити заповідальний відказ для спадкоємців за законом. У тому випадку, якщо спадкоємці за заповітом не приймають спадщину з якихось причин, настає спадкування за законом. Проте жодна з норм законодавства не встановлює, що внаслідок цього залишаються чинними окремі положення заповіту. А тому немає підстав для обов'язкового виконання встановленого заповідального відказу з боку спадкоємців. Тобто за законодавством України легат є обтяженням спадкоємця, а не майна. Наслідком відмови від прийняття спадщини за заповітом є відсутність підстав для виконання будь-яких розпоряджень, встановлених у ньому. Отож обтяженням є не майно, а саме спадкоємець. Він має зобов'язання щодо виконання положень заповіту. Проте він має можливість відмовитися приймати спадщину за заповітом, і заповідальний відказ припиниться. В тому випадку, якщо така особа є спадкоємцем і за законом, вона нічого не втратить. Вочевидь заповідальний відказ за законодавством України має зобов'язально-правову природу. Хоча при цьому відповідна норма була виключена з проекту Цивільного кодексу і до останньої редакції, це свідчить про намір якщо не перейти до речово-правової природи легатів, то принаймні про визнання можливості їх існування.

Слід також приділити увагу позиції О. Ю. Цибульської, яка аналізує всі заповідальні розпорядження, в тому числі й легат, як підстави виникнення зобов'язань. До того ж у своєму дослідженні вона пропонує окремо не виділяти встановлення сервітуту у заповіті, а вважати його різновидом заповідального відказу. Відповідну ст. 1246 ЦК України пропонується виключити, оскільки її положення входять до змісту ч. 1 ст. 1238 ЦК України [10, с. 19].

У цілому ми погоджуємося з поглядами науковців, адже також вважаємо, що легат має

зобов'язально-правову природу. Українське законодавство повторило шлях з римського права та встановило подібні норми. Чітко визначивши, що заповідальний відказ є зобов'язанням, ми можемо говорити про конкретні способи захисту. Судова практика за відповідними справами свідчить про застосування виключно зобов'язально-правових способів захисту. На наш погляд, позиція римських юристів, яка визначила домінування однієї з форм легатів, є достатньо обґрунтованою для застосування її і в наш час. І якщо проаналізувати норми права, наукові джерела, судову практику, то можна відмітити тенденцію віднесення легату до зобов'язань.

Речово-правова природа заповідального відказу може мати місце лише тоді, коли майно на момент смерті заповідача вже знаходиться у відказоодержувача. В такому випадку спадкоємець звільняється від обов'язку передавати майно, а сам відказоодержувач може вимагати визнання права власності/користування замість вимоги виконати розпорядження, встановлене у заповіті. Слід зазначити, що судова практика з цього питання відсутня, і всі без винятку рішення визначають заповідальний відказ як зобов'язання. Хоча теоретично ситуація, яку ми навели вище, можлива, тому можна стверджувати, що в кожному окремому випадку відносини, що виникають у зв'язку з реалізацією заповідальних розпоряджень, матимуть ту чи іншу правову природу. Тому, на нашу думку, чинні положення законодавства не відповідають тим правовідносинам, які виникають між легатарієм і спадкоємцем. Найбільш доцільним буде повернення до таких положень законодавства, які існували раніше, а саме до внесення змін до проекту чинного ЦК України. В такому випадку ми бачимо, що за загальним правилом заповідальний відказ є зобов'язанням, а лише у виняткових випадках (які на практиці можливі теоретично, але маловірогідні) може мати речово-правову природу.

Аналіз позицій учених та положень чинного законодавства дозволяє дійти **висновку**, що заповідальний відказ має зобов'язально-правову природу. При цьому відказоодержувач виступає кредитором; спадкоємець, який приймає спадок за заповітом, – боржником. Речовий заповідальний відказ законодавством не заборонений і цілком можливий, однак на практиці не застосовується. Це ще раз доводить рецепцію заповідального відказу з легату з римського права.

Список використаних джерел

1. Цивільний кодекс України : закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
2. Франчози Дж. Институционный курс римского права / Дженаро Франчози ; [пер. с итал. ; отв. ред. Л. Л. Кофанов]. – М. : Статут, 2004. – 428 с.
3. Наследственное право : [учебник] / Г. А. Бунич, А. А. Гончаров, О. В. Кутузов, Ю. Г. Попонов. – М. : Дашков и К°, 2003. – 140 с.
4. Антимонов Б. С. Советское наследственное право / Б. С. Антимонов, К. А. Граве. – М. : Юрид. лит., – 1955. – 264 с.
5. Цивільний кодекс України : [коментар] / [С. О. Харитонов, Ю. С. Червоний, В. М. Зубар та ін.] ; за заг. ред. С. О. Харитонova, О. М. Калітенка – [Вид. 2-ге]. – Харків : Одиссей, 2004. – 856 с.
6. Спадкове право : Нотаріат. Адвокатура. Суд : [наук.-практ. посіб.] / [С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, О. М. Клименко та ін.] ; за заг. ред. С. Я. Фурси. – Київ : Видавель Фурса С. Я. ; КНТ, 2007. – 1216 с. – (Серія «Ваш радник»).
7. Рахвалова М. Н. Отказополучатели и получатели ренты как субъекты жилищных правоотношений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Рахвалова Марина Николаевна. – Томск, 2007. – 10 с.
8. Про судову практику у справах про спадкування : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 трав. 2008 р. № 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08>.
9. Гражданский кодекс Российской Федерации : федерал. закон от 30 нояб. 1994 г. № 51-ФЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.consultant.ru/popular/gkrf1/>.
10. Цибульська О. Ю. Правовідносини, що виникають внаслідок заповідальних розпоряджень за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Цибульська Ольга Юріївна. – Одеса, 2011. – 19 с.

Надійшла до редколегії 22.05.2015

НЕМЁНОВА С. В. ПРАВОВАЯ ПРИРОДА ЗАВЕЩАТЕЛЬНОГО ОТКАЗА ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ УКРАИНЫ

При исследовании правовой природы завещательного отказа применены такие методы научного исследования, как исторический и сравнительно-аналитический. При помощи исторического метода доказана рецепция завещательного отказа из права Древнего Рима. Сравнительно-аналитический метод применялся во время исследования норм действующего законодательства Украины и сопоставления их с соответствующими нормами законодательства РСФСР и РФ. Сделан вывод о том, что завещательный отказ в большинстве случаев на практике имеет обязательственно-правовую природу. В то же время нельзя исключать возможность вещной природы завещательного отказа.

Ключевые слова: завещание, завещательный отказ, легат, обязательство, наследник, легатарий.

NEMIONOVA S. V. TESTAMENTARY GIFT LEGAL NATURE ACCORDING TO UKRAINIAN LEGISLATION

The rules of civil legislation and scientists' views on the testamentary gift legal nature are analyzed. To this end historical and comparative analysis scientific research methods were used. By dint of historical scientific method the testamentary gift nature reception from Ancient Rome Law was proved. Comparative analysis scientific research method have been used during the research of current legislation rules and comparing them to appropriate rules of RUFSSR and Russian Federation (RF) legislation. Famous civil law scientists' points of view are highlighted. G. A. Bunich said that a testamentary gift is a special clause in a will. B. S. Antimonov analysed civil law rules and considered that testamentary gift was an obligation. Thus a legatee was a creditor and a heir was a debtor. Legatee received rights to demand from the heir to fulfil the will. E. O. Kharitonov supported such a position and in his Ukraine Civil Code comments considered that a testator may obligate the heir to give his or her rights to another person. S. Y. Fursa and E. I. Fursa exemplify that a testamentary gift could be an obligate to pay legatee's debt or to buy some thing and to give it to the legatee or to give legatee right to drive a car for some period. There is no term of testamentary gift in the Civil Code of Ukraine. But the subject of legate (testamentary gift) is to transfer a thing to legatee in a property or another proprietary right. A thing can be a part of the heritage or not. Rules for testamentary gifts in Ukraine and RF were compared. The Civil Code of RF has rules that testamentary gift can be established not only for testamentary heirs but for legal heirs too. Ukrainian laws don't have such rules and a testamentary gift is an obligation for testamentary heirs only. But according to the Civil Code of Ukraine legatee has a proprietary nature. In this article author concludes that in practice a testamentary gift is an obligation mostly. Court decisions also prove it. At the same time it can not be excluded that a testamentary gift can have a proprietary nature.

Keywords: testament, testamentary gift, legatee, obligation, heir, legatee.